

KÍSÉRLET AZ EXPRESSZIONISTA REGÉNNYEL

Déry Tibor: *A kéthangú kiáltás*

Déry Tibor írói pályájának első, avantgardista lázadástól fűtött korszaka viszonylag későn kezdett ismertté válni az olvasók előtt. Költői életműve, első regényei és korai novellái régi folyóiratokban vagy nehezen fellelhető könyvekben rejtőztek évtizedekig, s csak az író élete végén kerültek kötetben, illetve életműsorozatában a nyilvánosság elé. Maga sem sokat törődött velük. „Negyvenéves koromban kezdtem csak megérteni mesterségemet s megérteni tehetségemet” — jelentette ki 1951-ben, az Írószövetség első kongresszusán.¹ E szavakkal írói pályájának első másfél évtizedét tagadta meg. Válogatott elbeszéléseinek 1954-es gyűjteményét pedig a következő bírálattal zárta: „Sok rossz munka került ki kezem alól. Pályám első szakasza, talán a Szemtől szembe című könyvemig, tévedések sorozata, melyeket elsősorban annak tudok be, hogy rosszul gazdálkoztam tehetségemmel”.² Ugyanitt — az írói mértékletesség nevében — elmarasztalta a szertelenséget és a kísérletezést.

Az elítélő szavak, amelyekkel Déry saját ifjúkori műveit sújtotta, jobbra egy már meghaladott esztétika következményei. Az 1951-es nyilatkozat és az 1954-es önkritika a korszak szűkös realizmus-konceptiójához igazodott. Déry akkor a realista elbeszélés hagyományos eljárásait követte és használta fel. Útja mintegy visszakanyarodott személyiségének és művészetének forrásvidéke felé. Regényeiben: a *G.A. úr X.-ben* vagy *A kiközösítő* lapjain, illetve utolsó elbeszéléseiben ismét az ember és a történelem esélyeit latolgatta, bölcséleti kérdéseket vetett fel, s a modern próza elvontabb módszereit követte. Sőt, ezek a kérdései és válaszai gyakran éppen ifjúságának filozófiáját idézték fel. Kései gondolatai nemegyszer az évtizedekkel korábban felvázolt eszméket vitték tovább: maga az író is így látta a művek és korszakok megfeleléseit. „Induló munkáimat — olvassuk egyik nyilatkozatában — [...] én csak eredményében tagadom meg, nem irányában. Nyilván vannak bennem olyan emberi-írói indulatok, amelyek másfajta formát keresnek, mint amilyet az [...] úgynevezett nagyrealizmusban találhatnék. Írói egyéniségem kevertebb valami, hogysem az egyik vagy a másik irodalmi kategóriába be lehetne sorolni. Ha én ma többé-kevésbé elégedett vagy a *G.A. úrral*, a *Capriccio*immal meg *A kiközösítővel*, az azt jelenti, hogy amit rosszul próbáltam meg ötven évvel ezelőtt, azt most jobban meg tudom csinálni”.³

Nem mintha korai művei között nem volnának figyelemreméltó alkotások: ezekben a művekben ugyanis a magyar avantgárd irodalom egyik — sokáig elfelejtett és figyelmen kívül hagyott — fejezete rejlik. Déry fiatalkori művei azt az utat jelzik, amelyet a hazai avantgardizmus tett meg az első világháborús évek anarchista lázadásától a szociális elkötelezettségig, a klasszikus formák lerombolásától az új formák teremtéséig, vagyis egy korszerűbb, az avantgárd vívmányaival gazdagodó realizmusig. E művek a magyar avantgardizmus időtálló dokumentumai, noha nem vehetik fel a versenyt az író későbbi könyveivel. Déry maga is némi ironiával tekintett vissza korai írásaira, noha később már nem tagadta meg őket, mint idézett nyilatkozataiban. „Ami kevés elfogadható ez alatt a tíz év alatt kikerült kezem alól — mondja az *Ítélet* nincsen önvizsgálatában a pályakezdés évtizedéről —, abban csak annyi volt érdemem, mintha valaki az utcán véletlenül egy pénztárcát talál, s nem tudja, hogy ő maga vesztette el”.⁴

Déry eredetileg nem az avantgárd vonzásában érett íróvá, ízlését nem Kassák újat kereső folyóiratai, hanem a *Nyugat* nevelte. Tóth Árpáddal, Füst Milánnal és Tersánszkyval

¹ *Útkaparó*. Bp., 1956. 236.

² *A ló és az öregasszony*. Bp., 1954. 510.

³ *Huszonöt kérdés Déry Tiborhoz*. Hornyik Miklós interjúja. Híd, 1967. 978–987.

⁴ *Ítélet nincsen*. Bp., 1969. 350.

állott személyes kapcsolatban, de hatott rá Ady költészete is; az egyéniség megvalósításának büszke akaratát, a cselekvés és a lázadás szenvedélyes igenlését tanulta tőle el. Korán megismerkedett az orosz irodalommal: Dosztojevskij, Tolsztoj, Csehov, Gorkij és Kropotkin műveivel. A nyugatosok hatásán keresztül valójában a századelő művészetkultusza és Nietzsche életfilozófiája vonzotta. Az orosz irodalom viszont a nyersebb valóság ismeretével és a társadalom megváltoztatásának szándékával igézte meg. Olvasmányjaiból lázadni és gondolkodni tanult, de erre nevelte maga az élet is. *Önéletrajzában* elmondja, miként gyűlölte meg a családi hagyományokat, a nagypolgári körök hamis konvencióit és hazug életvitelét.

Ifjúságát egyszerre alakította az egyéniség felszabadításának anarchista indulata és a szociális felelősségtudat. Déry szótárában valami hasonlót jelentett a szépség és az erkölcs; legalábbis nem konstruált ellentétet e két fogalom között. „A művészet szépségének szuggesztója — fejtette egyik tanulmányában — elég ahhoz, hogy az ember — tudatosan vagy öntudatlanul — etikai eltűnődésre hajtsa fejét. Mert a szépség maga is agitatív, s végeredményben azonos az örök emberi jóval. S csak a kultúra fejlődési fokán múlik, hogy az igazság és szépség emberi ésszel értett törvénye milyen művészi formában nyilvánul meg.”⁵ Szépség és igazság, művészet és erkölcs, szabadság és felelősség fogalmai ekkor váltak Déry emberi és írói hitvallásának alapvető tartalmaivá. Első irodalmi próbálkozásaiban már őket próbálta alaposan megismerni, közöttük próbált hidat verni, őket igyekezett egy magasabb szintézis körébe vonni. Éppen ezért egyszerre próbált elmerülni a köznapi élet valóságában és a képzelet vakmerő kalandjaiban, egyszerre nevelte magát lázadásra, emberszeretetre és arra, hogy a valóság személytelen törvényeinek következetes kutatója legyen. Kassák Lajos alighanem pontosan határozta meg az ifjú Déry természetét: „Déry — írta — naturalista látású, humanista érzelmű és vakmerően kalandvágyó egyéniség.”⁶

Az egyéniség eme összetevői között fiatalon még nem tudott kellő rendet teremteni. Déry Tibor ifjúkori műveiben van valami diszharmonikus: az elragadtatást és a kétségbeesést, a valóság tartózkodó megfigyelőjének szerepét és a lázadó szenvedélyét egyformán végletesen élte át. Leginkább mégis a lázadás vonzotta. Fiatal volt, környezetével nem tudott azonosulni, tapasztalatai felháborították: első írásaiban egy konok anarchista jelentkezett. Hőseiben mintha önmagát rajzolta volna meg, saját fékezhetetlenségét, száguldását, szertelen igazságkeresését tárgyiasította volna.

Korai műveire: *Lia* című — azóta is a *Nyugat* 1917-es évfolyamában szunnyadó kisregényére, *Kriska* és *A próba* című elbeszéléseire és mindenekelőtt *A kéthangú kiállítás* című expresszionista regényére gondolok. E művek tanúsága szerint a lázadás Dérynél nem pusztán fiatalos gesztus, hanem magatartás, lelkiállapot, stílusformáló erő. Történetei és epikus eljárásai a szecesszióból expresszionizmusba hajló stílus szellemét és nyelvi alakzatait követik. A *Lia* jellemábrázolása, tájleírása, kompozíciója és fogalmazása ennek az átmeneti stílusformának az eszköztárából való. Az események, emberek és tájak mítikus felnagyítása szintén szecessziós—expresszionista hatásra utal. A zaklatott, az indulattól és belső feszültségtől fuldokló stílust mutatják a többi elbeszélések is. A *Kriska* önvallató elemzése, *A próba* szavai a pokoli fűrésztelepről a szecesszió nyelvi ornamentikájával és az expresszionista próza lazább gondolatársításával, nyelvművelő szenvedélyével hangzanak fel.

E zaklatott, a belső szenvedéllyel együtt hullámzó nyelvi kifejezés ma már inkább a stíluskeresés dokumentumának tetszik. Déry maga sem lát benne egyebet. „Máig is érthetetlen egyébként — írja pályakezdésének nyelvi erőfeszítéseiről —, miért nem figyelmeztettek sem barátaim, sem Ösvát arra, hogy nyelvem szegényes, nedvtelen, fantáziátlan, magyartalan, a sekélyes pesti stílus felszíni rétegeiből táplálkozott”.⁷ A *Nyugat* szerkesztői sem tették szóvá a stílus akadozásait.

⁵ *Útkaparó*, 11–26.

⁶ *Néhány megjegyzés az új líra fejlődéséhez*. Századunk, 1928. 191–195.

⁷ *Írtél nincs*, 179.

Az expresszionizmus nem tisztelte a klasszikus műfajokat: a verset prózára hangszerelte, az elbeszélésbe viszont lírát és költészetet ültetett. Déry elbeszéléseiben is a költészet uralkodik. Nem pusztán vallomások személyességük miatt, hanem stílusuk költői gazdagsága és gondolatrítmusa következtében is. *A Lia* és *A kéthangú kiáltás* belső monológjai gyakran szabadverseknek tetszenek; a mondatok laza asszociatív rendben követik egymást, az indulatok költői erővel törnek elő, a szenvedély hullámzása pedig belső ritmusba szervezi a szöveget. E monológok alig különböznek Déry valóságos verseitől. Első költeményei ugyancsak az expresszionizmus nyelvén szólnak meg; igaz, egyelőre még csak kísérlet gyanánt. Epikus jellegűek, romantikusak, motívumaik: a szerelem, a bosszú és a gyilkosság. Még nem tudják költészetté változtatni a mondanivalót.

Déry ugyanakkor nemcsak lázadó, hanem a valóság kutatója, megfigyelője is volt. A lázadást, az önfelszabadítást nem érezte elegendőnek, a valóság mélyebb összefüggéseit is meg akarta érteni, vagy legalább ismerni akarta a tényeket. A tények iránt megnyílvánuló pozitívista érdeklődés jelentkezik *Két nővér* és *Ellopott élet* című novelláiban. Ezekben szociográfikus megfigyelésekre cserélte fel az önvallatást, naturalista valósággrajzzal váltotta fel az expresszionista szenvedélyt. A szegények nyomorúságát, a proletárnegyedek életét ábrázolta a naturalizmus komor színeivel. Lázadó romantikáját azonban itt sem tagadta meg: mindkét elbeszélés gyilkossággal zárul. Azt sejtette, hogy a megalázottság és a szegénység belső összeomlásra, tragédiákra vezet. A valósággrajz és a tragikus cselekmény egyszersmind az írói szemléletre világít rá: az emberábrázolás, a környezetrajz sivár naturalizmusa és a történetek túlfűtött romantikája megint csak a lázadóra vall. A stílus kettőssége az írói látás és szándék természetét tárja fel: ezek az elbeszélések a valóság ellen lázadó művész szertelen romantikájával festettek minél komorabb és ijesztőbb képeket. A naturalizmus részletező technikáját, módszeres érdeklődését az expresszív és vizionárius romantika szolgálatába állították, hogy minél erőteljesebben fejezhessék ki elutasító ítéletüket.

A Két nővér és az *Ellopott élet* írója a társadalmi rend ellen lázadt, a második novella azonban már a háború rontó hatására is utalt. *A kéthangú kiáltás* című kisregényben viszont már az öldöklésben megrontott ember mítoszt alkotja meg. A regény főhőse: Diró a háború áldozata. Parancsra kellett ölnie, elvesztette szabad akaratát, önmagát, s a lövésszárokból hazatérve is csak pusztítani tud. Déry személyiség és szerep kettősségére és ellentmondására építi művét. Diró, mint minden katona, valamikor a saját életét élte, a háborúban azonban gyilkos szerepbe kényszerült, mások akaratát kellett végrehajtania, s a szerep lassan felőrölte igazi egyéniségét. Cselekvő énje elszakadt természetes emberi ösztöneitől, s már hiába fékezné gyilkos hajlamait, nem bír ellenállni a pusztítás parancsának. „Amikor katona voltam — tesz vallomást —, vaspáncélba szorították a lelkem, hogy a kirepedt bőrön keresztül kiserkedt a vér, s mindent kellett, kellett, kellett, s ölnöm kellett... de akkor nem bírtam, s most úgy érzem, hogy az akaratom teljesen különválik tőlem, néha elhagy, kiszáll a testemből, vagy inkább én válok el tőle, elhagyom, mint valami összetöporodott hüvelyt, elszállok, elmenekülök előle, s ilyenkor mintha az egész világmindenségre terjednék szét, s ilyenkor mintha ölni szeretnék... ölni?... hát lehetséges?” Diró félelmes kísértetté válik: míg ő padlásszobájában alszik, a tudathasadásból életre kelt másik, gyilkos személyisége pusztítani indul. „Világra szabadított veszedelem vagyok! — panaszoja — Miért? Nem tudom. De az vagyok. Jaj nekem s jaj a világnak!” A katonából pusztító rém lesz tehát, akinek csak a halál, az öngyilkosság hozhat megváltást. Déry úgy véli, hogy a háború felszabadította az emberben rejlő vad ösztönöket, s ezzel tönkretette a civilizáció évszázados eredményeit. A legfőbb veszélyt éppen ezek az ösztönök jelentik: a háborúba kergetett s eláztatott ember elpusztíthatja önmagát.

Vagyis *A kéthangú kiáltás* nem csupán háborúellenes regény, hanem filozófiai és pszichológiai vizsgálat is. A szimbolikusan kezelt fantasztikus események valójában a lélek mélyén mozgó folyamatokat sejtetik. A kisregény kísérteties mozzanatai — a két emberré, két személyiséggé alakult Diró kéthangú kiáltásokban feltörő belső vitája, a tükrörben felremlő Diró-kísértet, a titokzatos bűnesetek — a kettős személyiség ábrázolását szolgálják. Az irodalomban meglehetősen nagy hagyománya van a tudathasadás efajta bemutatásának: Hoffman, Poe, Stevenson, Dosztojevszkij és Babits műveire gondolok. A tízes évek

magyar prózájában pedig különösen gyakori volt az, hogy az írók a fantasztikum közegeiben vizsgálják a lélek titokzatosabb rétegeit.

A modern pszichológia, így a freudizmus eredményeinek híre ekkorra már eljutott hozzánk, a módszer maga azonban ismeretlen maradt. A lélek titkos, belső övezeteinek ábrázolására egyelőre a fantasztikum és a misztikum kínálkozott megfelelő eszközzül. Kosztolányi így írt a magyar írók „misztikus novelláit” bemutató *Éjféli* című antológia bevezetőjében: „Ami valaha künn volt, az ma bennünk van. Magunkban hordozzuk a kísérteteket. Ebben a korban történt meg az új lélektan döntő felfedezése, az hogy lelünk jó részét egyáltalában nem ismerjük; azt az irdatlan területet, azt a népes, óriási birodalmat, mely öntudatunk küszöbe alatt nyúlik el, az elfeledett benyomások, emlékek, észrevételek, kimustrált érzések és gondolatok ősi földjét most keresik fel a lélek merész conquistadorjai, hódítói és misszionáriusai. Nincsenek titokzatos szobáink, mint a középkori várkastélyokban. De a lelkünkben még mindig vannak ilyen szobák.”⁸ E titokzatos szobák egyikét idézi fel *A kéthangú kiáltás* írója is. A háborúban megrontott ösztönök, a megzavart lélek, az új életre nevelt primitív indulatok vizsgálatára vállalkozik.

Ez a vizsgálat művészileg is fejlődést jelent. Déry korábbi írásainál sikeresebben egyéjsztette a részletező naturalizmus és a víziós romantika módszerét. *A kéthangú kiáltás*ban módszeresebben válik el, egyszersmind a mondanivalót szolgálva hat egymásra a kétfajta technika. A bérház világa, amelyben Diró él, naturalista részletezéssel és pontossággal kap ábrázolást, a kettős személyiség viszont expresszív és látomásos képekben jelenik meg. A két ábrázolás szerves egységet alkot: a sivár valóságot másoló képek sejtelmes atmoszférát adnak; a fantasztikum pedig, hasonlóan Swift eljárásához, kiemeli a regény realista mondanivalóját: a háború valóságos emberi tragédiájának leplezését. Lukács György szerint a regény „egy reális részletből kirakott irreális egész benyomását kelti”.⁹ Ezt az ítéletet azonban akár meg is lehetne „fordítani”. A Déry-regény fantasztikum, expresszionista látomásossága végeredményben a háborús valóság egyik alapvető konfliktusát tárja fel, midőn arra figyelmeztet, hogy a háborúba és katonaszerepbe kényszerített ember miként veszíti el saját személyiségét, igazi önmagát. Fantasztikum és realitás hasonló kölcsönhatása jelentkezik később a második világháború után írott *Alvilági játékok*ban is.

Diró sorsa a háborús rontást példázza, de példázza a féktelen anarchizmus pusztító hatását is. *A kéthangú kiáltás* szerencsétlen hőse nemcsak a háború áldozata, hanem a korlátokat nem ismerő szabadság megszállottja is. „Én vagyok a természet — kiáltja —, én vagyok az ösztön, én vagyok az érzés, én vagyok az igazság. Vigyázz! Vigyázz! Belőlem csap ki az örület lángja is, ha nem bírja el a saját bilincseit.” Ugyanezt a szenvedélyt a *Lia* még az egyetértés gesztusaival mutatta be. Déry akkor a személyiség anarchikus megvalósítását tekintette fontosnak, később viszont felismerte a féktelenség, az irracionális gesztusok veszedelmeit. „Kívülről”, a kritikus helyzetéből figyelte és ábrázolta az anarchiát, elidegenedett tőle, ahogy *A veszedelmes világnézet* Babitsa is megtagadta korábbi irracionalista vonzalmait. Diró sorsa és tragédiája azt tanúsítja, hogy a nekiszabadult szenvedély pusztításba és pusztulásba rohan, hogy az anarchia (amelynek forrása és egyben eredménye a háború) életre kelti a romlás kísérteteit. *A kéthangú kiáltás*ban Déry a huszadik századi emberiség démonaival vetett számot és próbált megküzdeni: az erkölcsi és intellektuális gátlásokat nem ismerő cselekvés démonaival. Akkor még mit sem sejtett arról, hogy ezek a démonok fogják uralni az évszázadot, és akaratuknak lesz kiszolgáltatva az ő sorsa is.

⁸ *Éjféli*. Magyar írók misztikus novellái. Szerk. BÁLINT Aladár. Gyoma, 1917.

⁹ Idézi EGRI Péter, *A kéthangú kiáltás*. It 1969. 925–934.